

**Ελισάβετ Μουτζάν - Μαρτινέγκου, «Αυτοβιογραφία»
& Ρέα Γαλανάκη, «Η Μεταμφίεση»:
Βίοι και πολιτεία γυναικών**

Επιμέλεια: Γρηγόρης Πασχαλίδης

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΜΟΥΤΖΑΝ-ΜΑΡΤΙΝΕΓΚΟΥ

Αυτοβιογραφία

Η Αυτοβιογραφία της Ζακυνθικής λόγιας Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1801-1832), μια σημαντική ιστορική μαρτυρία και συγχρόνως το πρώτο αξιόλογο δείγμα γυναικείας γραφής στη νεοελληνική γραμματεία, πρωτοεκδόθηκε το 1881. Τα αποσπάσματα που επιλέξαμε αναφέρονται στην αναζήτηση της ελευθερίας από μία νέα γυναίκα των αρχών του 19^{ου} αιώνα και φανερώνουν την αντίδρασή της στο άκουσμα της είδησης για την επανάσταση του 1821, αλλά και τη συνείδηση του αποκλεισμού της από κάθε μορφή δημοκρατικής ζωής και την αγωνία της για την τύχη του πνευματικού της έργου.

Εις τούτον τον καιρόν, δηλαδή τη 25 Μαρτίου 1821, την ημέραν του Ευαγγελισμού, έρχεται ο ποτέ¹ διδάσκαλός μου Θεοδόσιος Δημάδης, και μας κάμνει γνωστόν με πολλήν του χαράν πως οι Γραικοί ανήγειραν² τα όπλα εναντίον των Οθωμανών, πως η Πάτρα και οι πλησίον της χώρες ήδη είχαν σείσει τον ζυγόν της σιλαβιάς και πως οι επίλοιπες χώρες κατά την συμφωνίαν ίσως, είχαν τότε καμωμένον το ίδιον, αλλά, ως πλέον μακράν, ακόμη η είδησις δεν ήτον φθασμένη εις την Ζάκυνθον. Ούτως είπεν ο μαύρος,³ διότι τέτοια ήτον η φήμη, οπού παρευθύς έτρεξεν.

Εγώ εις τα λόγια του άκουσα⁴ το αίμα μου να ζεσταίνει, επεθύμησα από καρδιάς να ήθελεν ημπορώ να ζωστώ άρματα, επεθύμησα από καρδιάς να ήθελε ημπορώ να τρέξω διά να δώσω βοήθειαν εις ανθρώπους, όπου δι' άλλο – καθώς εφαινέτο– δεν επολεμούσαν, παρά διά θρησκείαν και διά πατριίδα και διά εκείνην την ποθητήν ελευθερίαν, η οποία, καλώς μεταχειριζόμενη, συνηθά να προξενεί την αθανασίαν, την δόξαν, την ευτυχίαν των λαών. Επεθύμησα, είπα από καρδιάς, αλλά εκοίταξα τους τοίχους του σπιτιού, όπου με εκρατούσαν κλεισμένην, εκοίταξα τα μακρά φορέματα της γυναικείας σιλαβιάς και ενθυμήθηκα πως είμαι γυναίκα, και περιπλέον γυναίκα Ζακυνθία, και αναστέναξα, αλλά δεν έλειψα όμως από το να παρακαλέσω τον Ουρανόν διά να ήθελε τους βοηθήσει να νικήσουν, και τοιούτης λογής να αξιωθώ και εγώ η ταλαίπωρος, να ιδώ εις την Ελλάδα επιστρεμμένην την ελευθερίαν και, μαζί με αυτήν, επιστρεμμένας εις τας καθέδρας⁵ τους τας σεμνάς Μούσας, από τας οποίας η τυραννία των Τούρκων τόσο και τόσο καιρόν τας εκρατούσε διωγμένας. [...]

Εγώ εφοβόμουν μεγάλως όλα εκείνα τα κακά, που ημπορούν να συνέβουν εις μίαν υπανδρευμένην, αλλά περισσότερον από όλα εφοβόμουν μεγάλως μην είχε τύχει να πάρω κανένα από εκείνους τους άνδρας, όπου θέλουν να έχουν τη γυναίκα τους ωςάν σιλάβα, και την νομίζουν διά κακήν, οπόταν αυτή ωςάν σιλάβα δεν θέλει να φέρεται. Βλέποντας τέλος πάντων και τον αδελφόν μου τοιούτης λογής ενάντιον εις την γνώμην όπου είχα διά το

¹ ποτέ: άλλοτε

² ανήγειραν: σήκωσαν

³ ο μαύρος: ο δύστυχος

⁴ άκουσα: ένωσα, αισθάνθηκα

⁵ καθέδρα: έδρα

μοναστήρι, εκοινολόγησα⁶, τόσον εις αυτόν ωσάν και εις τον θεϊόν μου, τον στοχασμόν όπου μου ήλθε διά να υπάγω να ησυχάσω εις εκείνο το μετόχι⁷ μας, όπου εδώ επάνω ήδη εμελέτησα⁸.

Τούτο το πράγμα εφάνη απαίσιον και εις τους δύο, όθεν εγώ τότε ευρέθηκα εις την μεγαλυτέραν στεναχωρίαν, οπού δύναται να ευρεθεί άνθρωπος εις τον κόσμον. Όχι να υπάγω να ησυχάσω⁹ –διατί δεν ηθέλησαν οι συγγενείς μου– όχι να υπανδρευθώ –διατί εγώ δεν ήθελα– έπρεπε λοιπόν να μείνω διά παντός εις το σπίτι. Διά παντός εις το σπίτι! Α! τούτος ο στοχασμός με έκαμνε να τρομάζω· εγώ έβλεπα καλά πως τούτο το σπίτι εξ αποφάσεως ήθελε να μου προξενήσει γλήγορον και κακόν θάνατον. Μέρα και νύκτα κλεισμένη, χωρίς να δύναμαι να πηγαίνω μήτε εις την εκκλησίαν, μήτε εις περιδιάβασιν¹⁰, χωρίς να έχω την παραμικράν ξεφάντωσιν, χωρίς να έχω πλέον ελπίδα διά να αλλάξω ζώην, χωρίς να ακούω άλλην ομιλίαν παρά εκείνην του πατρός μου (επειδή ο αδελφός μου και ο θεϊός μου ή ολίγον ή τίποτε¹¹ συνομιλούσαν μαζί με εμάς τες γυναίκες), ο οποίος άλλο δεν έκανε, παρά να λέγει τα πλέον δυστυχησιμένα και μελαγχολικά λόγια όπου ποτέ να ειπώθησαν, ήσαν όλα πράγματα, όπου μου έδιναν μίαν μεγαλοτάτην θλίψιν και στεναχωρίαν, πάθη οπού γλήγορα εξ αποφάσεως¹² έμελλε να με γκρεμίσουν εις το μνήμα.

Τι λοιπόν, έλεγα με τον εαυτόν μου, έχω να αποθάνω και ν' αποθάνω χωρίς να κάμω καλόν; Χωρίς να εκπληρώσω εκείνο το τέλος¹³, διά το οποίον βάνει ο Θεός τον άνθρωπον εις τον κόσμον; Δυστυχησιμένη Ελίζα! Πού είναι τώρα εκείνη η ευτυχεστάτη και ενάρετη ζωή, την οποίαν επήγαίνες προφθάνοντας με του νοός σου τα μάτια; Και σεις, μαύρα μου συγγράμματα¹⁴, που σας αγαπούσα και ήθελα το καλόν σας –ό,τι λογής μια αγαπητή μητέρα το θέλει εις τα τέκνα της– έχετε, κλεισμένα εδώ μέσα που σας έχω, να χορτάσετε την κοιλιάν των σαράκων¹⁵, ή έχει κανένα καιρόν ο αδελφός μου να σας εβγάλει και να σας δώσει εις τους δούλους του, διά να σας ξεσχίζουν και να μεταχειρίζονται τα μέλη σας εις τας χρείας¹⁶ του μαγειρείου; Εγώ αποθνήσκω, αλλά πόσον ο θάνατός μου ήθελε με λυπεί ολιγότερον, αν ίσως ημπορούσα να σας παραδώσω εις κανένα σπουδαίον, εις κανένα που να τιμά, και όχι να καταφρονεί, τα γεννήματα της αγχινοίας¹⁷!

⁶ εκοινολόγησα: ανακοίνωσα

⁷ μετόχι: αγροικία

⁸ εδώ επάνω ήδη εμελέτησα: ήδη ανέφερα προηγουμένως

⁹ να υπάγω να ησυχάσω: να αποσυρθώ σε ησυχαστήριο, μοναστήρι

¹⁰ περιδιάβασις: περιπλάνηση, περίπατος

¹¹ τίποτε: καθόλου

¹² εξ αποφάσεως: εκούσια, με τη θέλησή μου

¹³ τέλος: σκοπός

¹⁴ συγγράμματα: έργα, πραγματείες

¹⁵ σάρακες: σκόροι

¹⁶ εις τας χρείας: για τις ανάγκες

¹⁷ αγχινοια: ευστροφία, πνευματική δραστηριότητα

ΡΕΑ ΓΑΛΑΝΑΚΗ

Η μεταμπίεση

Στο μυθιστόρημα της Ρέας Γαλανάκη Ελένη, ή ο Κανέννας (1998) κεντρική ηρωίδα είναι η Ελένη Αλταμούρα-Μπούκουρα, η πρώτη σπουδασμένη Ελληνίδα ζωγράφος, που γεννήθηκε το 1821 στις Σπέτσες και πέθανε το 1900, αφού έζησε μια ζωή εντελώς ασυνήθιστη για μία γυναίκα της εποχής της. Η Γαλανάκη συνδυάζει το ιστορικό και βιογραφικό υλικό με καθαρά μυθοπλαστικά στοιχεία, στην απόπειρά της να εκφράσει τις σκέψεις, τα συναισθήματα και τα όνειρα μιας καλλιτεχνικής προσωπικότητας που αντιμετωπίζει θαρραλέα τις κοινωνικές προκαταλήψεις, αλλά νικιέται από την τραγική μοίρα της. Το απόσπασμα που ακολουθεί αναφέρεται στην εποχή της νεότητας της Ελένης, όταν μαζί με τον πατέρα της, παλιό Σπετιιώτη καπετάνιο και αργότερα θεατρόνη της Αθήνας, φτάνει στην Ιταλία και ντύνεται με αντρικά ρούχα, για να μπορέσει να γίνει δεκτή στη Σχολή των Ναζαρινών ζωγράφων.

Έξω από τη Νάπολη κρύφτηκα σε μία συστάδα από πικροδάφνες και συκιές, που θέρειναν αντλώντας από τα χαλάσματα μιας αγροικίας. Είχε άλλαξα. Είχα αγοράσει ένα αντρικό σκούρο κουστούμι, ακριβώς σαν εκείνα που φορούσαν οι κομποί νέοι της πόλης. Τόνισα τη σοβαρότητα του χρώματος και των προθέσεων μου, συντάσσοντας με το σκούρο χρώμα του ένα πουκάμισο από λευκή φίνα βατίστα¹⁸. Έκανε ζέστη, μα καθώς τρέμοντας ντυνόμουν, γύρισα να κοιτάξω ποιοι βρίσκονταν μάρτυρες στη μεταμόρφωσή μου. Επισήμανα της θάλασσας το μπλάβο, το κεραμιδί και το ωχρό της πολιτείας πιο πέρα, το κοντινό μου πράσινο και το φαιό, το φωτεινό ουρανό και το χλιαρό των ασπροκίτρινων χαμομηλιών. Φιλάρεσκα έδεσα ένα μεταξωτό φουλάρι στον λαιμό μου· ρόδο με ελάχιστο γαλάζιο, ανταύγεια νερών όταν πλαγιαίνει ο ήλιος. Φόρεσα τις δερμάτινες μου μπότες και διόρθωσα την καμπύλη της ασημένιας μου καδένας. Στην άκρη της κρεμόταν ένα ρολόι. Το κοιτάξα. Μετέωρη, εύθραυστη, σημαδεμένη μου έδειξε την ώρα. Στερέωσα ένα καθρεφτάκι στα κλαδιά, για να δω να βάλω πάνω στα κουρεμένα μου μαλλιά ένα αντρικό καπέλο. Κοίταξα το πρόσωπό μου στον καθρέφτη. Η παρθένος ζωγράφος απουσίαζε, έχοντας φαίνεται ξεκινήσει για να επιστρέψει στην αττική Ανατολή, όπου ανήκε. Υποσχέθηκα να μην ξεχάσω τη μορφή της, ούτε καν με εκείνο το πολύ λίγο που ξεχνάνε οι γυναίκες. Όμως τώρα να τρέξει, να πάει στον Τσέκολι¹⁹ μαντάτα για τις εξελίξεις της φιλάτης του πατρίδας. Αιόμη να του πει ότι η μαθήτριά του δε φοβόταν, κι ότι, καθώς ντυνόταν, για να μεταμορφωθεί από γυναίκα σε άντρα, άκουγε τα λόγια και τις διδαχές του ένα μελίτσι γύρω της. Κι ότι μάντευα, όπως δύναται να μαντεύει κάποιος τέτοιαν ώρα, πως εκτός από το ζήτημα της τέχνης, η υπεσχημένη γη θα άφηνε πάνω μου ανεξίτηλα τα ίχνη της ζωής. Ήδη πάσχιζα να σκεφτώ σαν άντρας. Ήδη είχα μιλήσει με το εγώ.

Στον κήπο του πανδοχείου είχαμε τελειώσει το μεσημεριανό μας γεύμα και περιμέναμε καφέ. Παράδεισος μας εφαινόταν η ανακωχή του κήπου.

¹⁸ **φίνα βατίστα:** ύφασμα εξαιρετικής ποιότητας

¹⁹ **Ραφαέλο Τσέκολι:** Ιταλός ζωγράφος, αρχαιολόγος και γιατρός που βρήκε άσυλο στην Ελλάδα διωγμένος από το Βασίλειο των δύο Σικελιών

Μακάρι να αργούσε ο σερβιτόρος μολονότι μας είχε διαβεβαιώσει για το αντίθετο, αφού τέτοιες μέρες δεν έβγαινε στις εξοχές ο κόσμος και δεν είχε άλλους πελάτες. Είχα αρχίσει το τραγούδι μου, όταν τον είδα από μακριά να επιστρέφει. Έβλεπα ότι δεν τον πρόσεξα, γιατί, κρατώντας πάντοτε τον δίσκο, στηρίχτηκε στο κάσωμα της πόρτας για να με ακούσει: «*Σαν τη σπίθα κρυμμένη στη στάχτη, εκρουβόταν για μας λευτεριά. Ήλθε η μέρα, πετιέται, ανάφτει · εξανόιχτη σε κάθε μεριά*». Σταμάτησα να τραγουδώ. Τον παρατηρούσα που κοντοστεκόταν. Έπειτα, σαν να ξύπνησε, πλησίασε με τους καφέδες, υποκλίθηκε και με ρώτησε με σεβασμό αν ο νεαρός κύριος ήταν τενόρος. Δίστασε για μια στιγμή προτού ρωτήσει κάτι ακόμη, αν το τραγούδι της άγνωστης του γλώσσας μιλούσε για τα γνωστά σε όλους πάθη του έρωτα, διότι έτσι του είχε φανεί. Του εξήγησα με προσήγεια²⁰ για την Ιόνιο καταγωγή του άσματος, ενώ σκεφτόμουν τι το γνωστό και τι το άγνωστο βρισκότανε μπροστά σ' αυτό τον άνθρωπο. Θέλοντας να τον ευχαριστήσω, αφού ήταν ο πρώτος που με χειροκρότησε στο δύσκολό μου ρόλο, του τραγούδησα μια ιταλική πατριωτική άρια. Την άκουσε σχεδόν δακρυσμένος, αφού αυτά τα τραγούδια είχαν πρόσφατα απαγορευτεί. Το γνωρίζαμε κι οι δυο.

Ο καπετάν Γιάννης με εγκατέστησε στη Ρώμη και βιάστηκε να επιστρέψει στις επιχειρήσεις του Αθηναίου θεατρώνη Ιωάννη Μπούκουρη, που δεν του επέτρεπαν πια το αργόσχολο βλέμμα των θαλασσινών πάνω στα πράγματα του κόσμου. Αυτό δεν του άρεσε, αλλά δεν μπορούσε να πράξει διαφορετικά. Η αναγκαστική πεζοπορία εξαιτίας της επανάστασης, ώσπου να βρούμε κάποιον άμαξα για το υπόλοιπο ταξίδι, μας είχε αφάνταστα καθυστερήσει. Έφυγε όμως ήσυχος, αφού είχα πάντοτε μαζί μου τις συστατικές επιστολές, που τις είχα δείξει και στη Νάπολη σε μερικούς ζωγράφους. Από τη μεριά μου προετοιμαζόμουν να παρουσιάσω στις εξετάσεις των περιφημων Ναζαρινών ζωγράφων. Αν περνούσα, θα σπούδαζα ζωγραφική στο μοναστήρι έξω από τη Ρώμη όπου ζούσαν, για ένα δυο χρόνια, όσο να υποστηρίξω με χαρτιά την κερτημένη γνώση. Λιγότερο από ένα υπερπόντιο ταξίδι, υπολόγιζε ο πατέρας μου, και να γυρίσω έπειτα πίσω, αφού όποιος βγαίνει σε μακρύ ταξίδι πρέπει να έχει στο μυαλό του την εστία που τον περιμένει. Σ' ένα μονάχα επέμενε, να μη λησμονήσω ότι είμαι Ελληνίδα. Αυτό τα λέει όλα, ισχυρίστηκε πριν φύγει.

Δεν το λησμόνησα, αφού αυτό σήμαινε για μένα περισσότερα από το όλα του πατέρα μου. Μόνη μου τόλμησα να σκεφτώ και να εξηγήσω με τον δικό μου τρόπο την παραγγελία του. Τόλμησα ακόμη, ζητώντας κάπου να στηρίξω τα επιχειρήματά μου, να υποθέσω ότι κάτι το αντίστοιχο θα είχε κάνει πολεμώντας κι η Μεγάλη μας Κυρά²¹. Διότι, ενώ είχα χρόνια να τη δω, ήρθε και με επισκέφτηκε μιαν από τις πρώτες ρωμαϊκές μου νύχτες, αν δεν σφάλω τότε ακριβώς που αναχώρησε ο κύρης μου. Όρθια στην πλώρη, εφορμώντας με τον στόλο της στο απόρθητο Ανάπλι, έδειχνε στους κανονιέρηδες με το δεξί

²⁰ **προσήγεια**: κατεδεικτικότητα

²¹ **Μεγάλη Κυρά**: η Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα

της υψωμένο χέρι πού ακριβώς να βαρέσουν. Δεν εφορούσε όμως τα ρούχα της περιφημής ζωγραφιάς της, αλλά τα ρούχα των ψιθύρων και των αποσιωπήσεων. Καταπώς άφηναν οι γυναίκες στα κατώφλια να εννοηθεί, όταν παιδί αποσπείριζα²² ακούγοντάς τες, αλλά τώρα μονάχα καταλάβαινα τη σημασία των λόγων, με γυναικεία ενδύματα δεν μπαίνει άνθρωπος στην πράξη του πολέμου. Ούτε τα όπλα του χειρίζεται σωστά ούτε και σκέφτεται σωστά. Και το χειρότερο, με τα παράταιρα γυναικεία ρούχα έδινε στόχο στον εχθρό σέρνοντας γρουσουζιά στους δικούς του. Άρα, συμπέραιναν δίχως βέβαια να την έχουν δει σε ώρα μάχης, η Λασιαρίνα ανέβαινε στα πλοία και κατέβαινε με τις φούστες της και με τις χρυσές μαντίλες, ενόσω όμως έκανε κουμάντο, δεν μπορεί παρά να βρισκότανε μέσα σε αντρικεία φορεσιά, πότε του πρώτου της, πότε του δεύτερου της άντρα, σκοτωμένων και των δυο τους.

Την ονειρεύτηκα να οδηγεί τους κανονιέρηδες ντυμένη στα ματωμένα ρούχα ενός αδικοθάνατου και αγαπημένου άντρα. Πρόσεξα ωστόσο και το ανήσυχο πέταγμα ενός γλάρου γύρω της. Τον οιωνό του σύντομου δικού της τέλους κατά τον τρόπο των ζωγράφων, που συχνά στερέωναν μέσα στο ζωντανό παρόν του πίνακά τους έναν αδιόρατο υπαινιγμό της μοίρας του εικονιζομένου προσώπου, εάν την ήξεραν ή την εμάντευαν. Η Κυρά τράβηξε μια στιγμή το βλέμμα της από τον στόχο, γύρισε και μου είπε να συνεχίσω να ντύνομαι σαν άντρας, γιατί έτσι θα μάθω τα διπλάσια κι από τους άντρες κι από τις γυναίκες. Να αποδεχτώ τη φιλοδοξία και το ήθος που εγείρει μέσα μου ο έρωτας της τέχνης, ομόλογος προς το δικό της έρωτα της λευτεριάς. Στην επικράτειά τους, χαμογέλασε, τίποτα δεν μοιράζεται στα δυο μοιραία και ξεκάθαρα, όπως γινόταν μέχρι τότε. Αυτή είναι η πιο λεπτή ανατροπή, η πιο μεγάλη πρόκληση που κομίζουν ξαναφτιάχνοντας τον κόσμο. Πλην όμως, έπρεπε να το σκεφτώ καλά πριν ξεκινήσω τούτο το δεινό ταξίδι, αφού η έκτοτε ζωή μου θα διαβεί χωρίς επιστροφή, χωρίς μετάνοια, χωρίς έλεος. Είναι και τούτο ένας τρόπος για να είσαι Ελληνίδα, είπε. Και ξαναγυρνώντας στη φρόνηση και τη σιωπή της ζωγραφιάς της, ξαναγυρνώντας στο επείγον του πολέμου, έπλευσε τόσο βιαστικά προς το Ανάπλι, ώστε δεν πρόλαβα να καταλάβω αν είπε την τελευταία της πρόταση σοβαρά ή με ειρωνεία.

Το πρωί συλλογίστηκα ότι ποτέ της, τα χρόνια που τη συναντούσα στα παραμύθια, στα όνειρα και κατά την εγρήγορση, ποτέ δεν μου είχε απευθύνει λέξη. Ανησύχησα με τούτο το ενύπνιο²³, αν ήταν ένα προφητικό σημάδι για τη μοίρα μου, εφόσον σύντομα επρόκειτο να δώσω εξετάσεις στη Σχολή των Ναζαρινών ζωγράφων. Κι εκεί έπρεπε οπωσδήποτε να παρουσιαστώ σαν άντρας. Στο μοναστήρι τους δεν έκαναν δεκτές για τη ζωγραφική γυναίκες, όμως αυτό το είχα αποκρύψει από τον πατέρα μου, ενισχύοντας την απόφασή του να γυρίσει στην Αθήνα το ταχύτερο.

Κι εγώ, αποφασίζοντας εκείνο το πρωί σε μιαν ξένη πολιτεία να δώσω ως άντρας εξετάσεις, ενδεχομένως να ζήσω έτσι λίγα χρόνια, γέννησα τον εαυτό

²² αποσπείριζα: περνούσα τα βράδια, ξενυχτούσα

²³ ενύπνιο: όνειρο

μου ως Κανένα. Δεν είχε σημασία με ποιο όνομα θα υπέγραφα τις εξετάσεις, τις σπουδές και τα έργα μου, μιας και το Χρυσίνη, ακόμη και το Μπούκουρα ή Μπούκουρη, μεταφρασμένα ιταλικά δεν διαχώριζαν το φύλο. Θα ζούσα εφεξής ως ένας Κανέννας. Άλλωστε, εάν επέμενα να αναζητώ στηρίγματα στη μεταβατική μου ώρα, στον ίδιο κύκλο είχαν συνταιριάζει κάποτε τα ονόματα Ελένη και Κανέννας.

Ελένη ή ο Κανέννας

Η Ελένη δεν καταδέχτηκε να κλάψει όσο κράτησε η τιμωρία, που η ταπείνωση έκανε πιο αργό και πιο αβάσταχτο το χρόνο της. Τότε όμως αποφάσισε ότι θα γίνει οπωσδήποτε ζωγράφος, ακόμη κι αν αυτό σήμαινε να μείνει διά βίου διαφορετική από τα συνομήλικα κορίτσια και από τις γυναίκες του σογιού της. Να στηριχτεί στα ένοχα για τους πολλούς, αθώα για την ίδια, πλην όμως ανεξερεύνητα ακόμη καλέσματα και ηδονές της τέχνης. Να μην παντρευτεί, να μη γεννήσει, να μην έχει έρωτα πάρεξ για τη ζωγραφική. Να μην υπακούσει στο σχολείο. Να διακυβεύσει τη μορφή μιας διαφορετικής Ελληνίδας, αφού στην καρδιά της δε μπορούσε να συνδέσει αυτή την απαιτητική, τη χαρισματική λέξη με την υπόδουλη ζωή των γυναικών σε γάμο, σε μικρά παιδιά, σε υποχρεώσεις προς τους ασθενείς και προς τους πεθαμένους. Οριστήκε με την μπέσα της μητρικής της γλώσσας πως μόνο ο θάνατος θα εμπόδιζε το χέρι της να ζωγραφίζει, ενώ το περήφανο, κι έτσι στο τέλος ανυπάκουο μυαλό της, πήγε στη ναυτική σημαία του πατέρα της που έγραφε στα ελληνικά Ελευθερία ή Θάνατος. Κάλεσε ως εγγυητή του όρκου τη Μεγάλη τους Κυρά. Άκουσε αμέσως φλοίσβο. Μόλις πρόφτασε να τη δει που διέσχιζε την τάξη, μια ηλιαχτίδα που ανακλάται σε μικρό γυαλί και περπατά επάνω στο υδρόχρωμα ενός τοίχου.

Αξημέρωτα, πριν ακόμη έρθει η μαγείρισσα για να ετοιμάσει νυσταγμένη το πρωινό των οικοτρόφων, η Ελένη τύλιγε τη μακριά λευκή της νυχτιλιά με σκούρα εσάρπα για να μην κρυώνει και για να μην προδοθεί από τη φωτεινότητα του άσπρου κι έτσι κατέβαινε κρυφά στην κουζίνα. Άλλοτε πάλι τριγυρνούσε με προσοχή στους έρημους διαδρόμους του σχολείου, υπολογίζοντας τον χρόνο που διέθετε από την ένταση του μαύρου στους ψηλούς φεγγίτες. Από την παραμονή είχε παρατηρήσει πόσα κεριά και πόσα σπερματσέτα είχαν ανάψει σ' αυτούς τους κοινόχρηστους χώρους. Πριν ακόμη φέξει κατέβαινε από τους κοιτώνες κι έκλεβε τα απομεινάκια, τα δίπλωνε μέσα στη σκούρα της εσάρπα και επέστρεφε να κοιμηθεί για πολύ λίγο, ώσπου να ακούσει το εγερτήριο.

Αργά τη νύχτα, όταν η επιβλέπουσα είχε πια περάσει από τους κοιτώνες για να πάρει τη λάμπα και να διαπιστώσει αν όλες οι δεσποινίδες είχαν κοιμηθεί, όταν μετά τον έλεγχο της μερικά κορίτσια σηκώνονταν για να πάνε στο κρεβάτι της πιο στενής τους φιλενάδας κι εκεί να ξορκίσουν κουβεντιάζοντας τον επιβεβλημένο ύπνο, όταν κι εκείνα θα παραδίνονταν

γρήγορα στην εφηβεία των ονείρων τους, τότε η Ελένη άναβε ένα προς ένα τα απομεινάρια των κλεμμένων κεριών και σπερματσέτων, για να μπορεί να ζωγραφίζει στα κρυφά. Ο κατασκότεινος κοιτώνας δεν παρείχε θέματα, μα η Ελένη ανέσυρε όσες εικόνες είχε σημειώσει όλη μέρα στο μυαλό της. Ας μην την άφηναν να ζωγραφίζει στα διαλείμματα, κανείς δεν διανοήθηκε να της απαγορεύσει να βλέπει με τον τρόπο των ζωγράφων και να κρατάει τις εικόνες μέσα στο μυαλό της. Η κρυφή νυχτερινή ζωγραφική της την έκανε να καταλάβει πως συχνά, ανάμεσα στον κόσμο και την απεικόνισή του, μεσολαβεί μικρή ή και απέραντη μια απόσταση. Και πως, αν αυτό φαινόταν στην αρχή στενόχωρο, δεν ήτανε κατόπιν, αφού της χάριζε την ελευθερία να ζωγραφίζει όταν μπορούσε. Διαπίστωσε επιπλέον πως οι ιδιοτροπίες μιας έστω και τόσο πρόσφατης μνήμης της μάθαιναν πιο πολλά, ή πάντως άλλα από την άμεση παρατήρηση και αποτύπωση. Κι ένα βράδυ, παρατηρώντας ότι ο ήλιος κατακτούσε την ημέρα το λευκό χαρτί, ενώ το λίγο φως από τα αποκέρια με τους υπαινιγμούς του δυνάμωνε το σχέδιό της, παρατηρώντας επιπλέον πόσο διαφορετικά αισθανότανε κι εκείνη όταν ζωγράφιζε στα φανερά κι όταν ζωγράφιζε κρυφά, σκέφτηκε μήπως αυτό που ορέγεται κανείς με πάθος, πρέπει κάποια στιγμή να του απαγορευτεί, για να μπορέσει έτσι να το δει και με άλλον τρόπο. Κι ότι, αν δει εκείνο που αγαπά με πολλούς τρόπους και σε άλλους χρόνους, τότε μοιάζει να ελαττώνεται η τιμωρία.

Έβαλε πρώτη φορά το όνομα και το επώνυμό της κάτω από τούτες τις κρυφές της ζωγραφιές με ψηφία καλλιγραφημένα ανάμεσα στα τόξα και τις ουρίτσες των ελληνικών γραμμάτων. Δεν υπέγραψε όμως από λόγια έπαρση, αφού πολλοί από όσους θαύμαζε βρίσκονταν πάντα μέσα στον κύκλο ενός προφορικού πολιτισμού, προς το παρόν πολύ πιο στέρεου και καθαρού από την πορεία μιας αδιαμόρφωτης Ελλάδας. Το όνομά της, Ελένη Χρυσίνη Μπούκουρα, στείχονταν στο μεταίχμιο, φλάμπουρο ότι αυτή η έφηβη Αρβανίτισσα μπορούσε να μην υπακούσει στους κανόνες ενός ελληνικού σχολείου.

Και από τότε κάθε φορά που θα υπέγραφε, θα αναρωτιόταν αν και οι υπόλοιποι ζωγράφοι κρύβουν κι αυτοί πίσω από το όνομά τους την επιβολή, μα προπαντός την υπέρβαση μιας τιμωρίας.

ΔΙΔΩ ΣΩΤΗΡΙΟΥ

Οι Επισκέπτες

Δύο φαντάσματα από τον 19^ο αιώνα, η Ελίζα (Ελισάβετ Μαρτινέγκου) και ο Αλέξανδρος, επισκέπτονται τη Ντορίτα, μια σύγχρονη, γεμάτη εναισθησίες και ανησυχίες μαθήτρια της Β' Λυκείου, και της εξιστορούν τις περιπέτειες και τις δυσκολίες που σημάδεψαν τις σύντομες ζωές τους. Οι εμπειρίες τους κάνουν την Ντορίτα να ξαναδεί με άλλο μάτι τα προσωπικά της προβλήματα και τις προκλήσεις της εποχής της. Στο απόσπασμα μιλά το φάντασμα της Μαρτινέγκου

Η λατρεία της μάθησης

Από μικρό παιδί ένιωθα μια φλόγα να με καιεί. Ήθελα να εκφραστώ, να γράψω. Πώς όμως; Γράμματα δεν ήξερα. Ως τα οχτώ μου χρόνια, όπως σου είπα, αγνοούσα και αυτό το αλφάβητο. Κανείς απ' τους υπεύθυνους για την αγωγή μου δεν είχε διάθεση να ικανοποιήσει τη λαχτάρα που ένιωθα για τα γράμματα. Παρακάλεσα κάποτε την άλλη φυλακισμένη, τη μητέρα μου, να μου δείξει αυτή τα λίγα γραμματάκια που ήξερε. Η καημενούλα έκανε προσπάθεια ν' ανταποκριθεί. Άρχισε από το «Άγιος ο Θεός, άγιος ισχυρός...». Αυτό το ελάχιστο που μπόρεσε να μου δώσει το άρπαξα και από τότε μόνη μου επιδόθηκα με το ζήλο εφευρέτη, γιατί πραγματικά εφεύρισκα όσα εκείνη δεν ήξερε να μου εξηγήσει. Αυτό ήταν το πρώτο μου ξεκίνημα, μια και ο πατέρας μου και ο αδελφός μου που είχαν φοιτήσει στα μεγαλύτερα Κολέγια και Πανεπιστήμια της Ευρώπης, ούτε ήθελαν ούτε καταδέχονταν να ασχοληθούν με τη μόρφωση ενός κοριτσιού. Τους φαινόταν ανήκουστο και επιζήμιο να γυρεύει γράμματα ένα κορίτσι!

Ωστόσο, μια φορά που ζήσαμε για λίγες μέρες με τον πατέρα μου στην εξοχή και δεν είχε πώς να περάσει την ώρα του, το βρήκε διασκεδαστικό να μου δείξει να διαβάζω ιταλικά. Ήταν σίγουρος πως δεν θα καταλάβαινα και πολλά πράγματα. Εγώ όμως άνοιξα μάτια και αυτιά και όλα τα πορτοπαράθυρα του μυαλού μου και ρούφηξα τη διδαχή του όπως το ξερό σφουγγάρι το νερό. Από κει και πέρα τη γλώσσα την έμαθα με τη βοήθεια μιας «Μεθόδου εκμαθήσεως της Ιταλικής γλώσσας», που την ανακάλυψα στη βιβλιοθήκη. Από τη μια σελίδα είχε το ιταλικό κείμενο και από την άλλη την ελληνική εξήγησή του. Ανασκευάστηκα λοιπόν και άρχισα το επίμονο και τόσο απολαυστικό έργο της αυτομόρφωσης. Η χαρά και η ικανοποίησή μου ήταν τόση, θαρρείς και είχα ανακαλύψει χρυσωρυχείο... Έπεσα με τα μούτρα στις γραμματικές και στα συντακτικά και προχώρησα γρήγορα και στις δύο γλώσσες.

Αυτή η τόσο θερμή προσήλωσή μου στο διάβασμα φυσικό ήταν να με κάνει να παραμελώ το μισητό εργόχειρο, πράγμα που δυσαρέστησε τη μητέρα και τη γιαγιά μου. Πού ακούστηκε κορίτσι να παρατάει το εργόχειρο για διαβάσματα! Όσο όμως εκείνες μ' εμπόδιζαν τόσο φούντωνε μέσα μου η φλόγα για μάθηση. Ήθελα να τους πω, τι κατάλαβαν αυτές που έμειναν τυφλές μέσα στο μαύρο σιοτάδι της αμάθειας. Μα πού να το αποτολμήσω... Εδώ δεν είπα κάτι πολύ πιο ανεικότο: «Αφού δε μου φέρνετε δάσκαλο, αφήστε με

τουλάχιστο να μελετάω ένα δυο ώρες μοναχή μου». Έτσι τα διαβάσματα γίνονταν κρυφά σαν να έκανα κάποια κακή πράξη.

Την εποχή αυτή η μητέρα μου έφερε στον κόσμο ένα ωραίο αγοράκι, πράγμα που της έδωσε μεγάλη χαρά. Σ' εμένα αναθέσανε τις δουλειές που εκείνη έκανε στο σπίτι. Ένα βράδυ μ' ανακάλυψε ο πατέρας μου ριγμένη στο διάβασμα. Για κακή μου τύχη είχα ξεχάσει να βάλω αποβραδīs μέσα το κλουβί με το καναρίνι. Με πρόσχημα τη μικρή αυτή παράλειψη άρχισε να φωνάζει και να με μαλώνει και να λέει πως τα γράμματα «εσκότισαν» το μυαλό μου και με κάναν να ξεχνώ τα καθήκοντά μου. Αυτό με πλήγωσε και με φόβισε γιατί σκέφτηκα πως ό,τι στραβό θα έκανα από δω και πέρα, για όλα θα φταιγανε τα γράμματα...

[1979]

